

Poczucie koherencji jako osobowościowy predyktor skuteczności kary pozbawienia wolności

Iwona Niewiadomska*

Instytut Psychologii KUL

THE SENSE OF COHERENCE
AS PERSONALITY PREDICTOR
OF THE EFFECTIVENESS OF IMPRISONMENT

Abstract. The study explored the association between Antonovsky's sense of coherence (SOC) and level of adaptation in penalized criminals. For the measurement of psychological index of penalty effectiveness, The Rotter Incomplete Sentence Blank was used. The participants were 296 penalized criminals. The study results indicate that high effectiveness of the penalty depends on a strong sense of coherence which involves the conviction that: a) stimuli received from the environment and from within oneself have an ordered, predictable and explicable character – sense of comprehensibility, b) resources are available that enable one to face up to the challenges posed by these stimuli – sense of manageability, c) demands of the environment and internal standards are a challenge that is worth an effort and commitment – sense of meaningfulness.

Głównym kryterium oceny skuteczności sankcji izolacyjnych jest wskaźnik recydywy. Tego typu pomiar jest jednak krytykowany z dwóch powodów. Pierwszym powodem jest brak standardowej definicji powrotności do przestępstwa, która byłaby wykorzystywana w badaniach. W analizach empirycznych pojęcie to jest utożsamiane z popełnieniem przestępstwa, aresztowaniem, skazaniem na sankcję nieizolacyjną lub odbywanie kary pozbawienia wolności. Rozbieżności w rozumieniu tego pojęcia prowadzą do problemów w zakresie analiz dotyczących efektywności izolacji (Garcia, 2004, s. 253).

Drugi powód do krytyki jest związany z uproszczeniem metodologicznym, które polega na tym, że samo określenie wskaźnika recydywy pomija psycho-

* Adres do korespondencji: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Psychologii, Aleje Racławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: iwona.niewiadomska@kul.lublin.pl

społeczne czynniki doprowadzające do przestępczości powrotnej (Petersilia, 1993, s. 62-65; Szczepaniak, 2003, s. 38-39). Ich ignorowanie w znacznym stopniu przyczynia się do niskiej skuteczności kary pozbawienia wolności. Badania prowadzone w różnych krajach i w różnych okresach czasu wskazują na duże nasilenie recydywy – wskaźniki powrotności w różnego rodzaju analizach zawierają się w przedziale 50-80% (Jackson, de Keijser, Michon, 1995, s. 47; Urban, 2000, s. 134-147; Tyszkiewicz, 1992, s. 152-153).

Wymienione argumenty stanowią podstawę do tego, że coraz częściej są formułowane postulaty, aby do oceny efektywności sankcji izolacyjnych stosować zmienne psychospołeczne, które mają znaczenie w procesie readaptacji społecznej skazanych (Bałandynowicz, 1993, s. 341; Pytka, 1991, s. 96; Boone, 1994, s. 12-18; Matthew, Boone, Fogg, 1994, s. 11-12).

Poszukiwanie psychospołecznych wskaźników skuteczności izolowania przestępców wynika również z norm polskiego prawa karnego. Zgodnie z art. 67 § 1 k.k.w. (Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny wykonawczy) podstawowym celem wykonywania kary pozbawienia wolności jest „wzbudzanie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanых postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa”. Takie sformułowanie normy dotyczącej celów wykonywania izolacji oznacza, że powstrzymanie skazanego od popełnienia kolejnego czynu sprzecznego z prawem stanowi jedynie realizację celu minimalnego – poprawy jurydycznej. Celem maksymalnym izolowania przestępców jest natomiast poprawa moralna, zakładająca zmianę regulacji stosunków osoby karanej z otoczeniem w sposób, który świadczy o pozytywnej readaptacji społecznej (Kalisz, 2000, s. 217-229; Stępiak, 2004, s. 32; Stanik, 1985, s. 993; Hołda, Postulski, 2005, s. 312). Poziom przystosowania może zostać oceniony na podstawie kryteriów obiektywnych (spełniania określonych ról i wymagań) lub na podstawie wskaźników subiektywnych (wartościowania własnego życia w otaczającym świecie), dzięki którym można określić potencjał poprawczy (adaptacyjny, przystosowawczy) osoby karanej (Malak, 1986, s. 114-115).

Wśród aktualnie rozpowszechnionych koncepcji, które podkreślają nie tylko pojedyncze procesy służące adaptacji, ale ich integrację przyczyniającą się do spójnego zarządzania własnym życiem, jest model selekcji–optymalizacji–wynagrodzenia (*selection–optimization–compensation*). Znaczenie selekcji polega na tym, że biologiczne, społeczne i indywidualne cele tworzą zasięg alternatywnych wymiarów działania. Ilość potencjalnych dążeń zazwyczaj przewyższa istniejące możliwości jednostki w zakresie ich osiągnięcia. W procesie wyboru dochodzi do skupiania zasobów indywidualnych na określonych wymiarach działalności (celach). Zachowanie intencjonalne charakteryzuje się zorganizowaniem, uporządkowaniem i dostosowaniem do zaistniałych sytuacji, zaś jego skuteczność zależy w dużej mierze od stopnia optymalizacji, która wyraża się w nabywaniu, ćwiczeniu, ulepszaniu, integracji, koordynowaniu i automatyzacji strategii służących osiągnięciu określonych celów. Proces wynagrodzenia z jednej strony służy skupianiu zasobów na najważniejszych

dążeniach i na dostosowywaniu standardów wewnętrznych do zamierzonych celów, a z drugiej – kompensuje koszty wynikające z podejmowania określonych zadań (Baltes, Baltes, 1990; Freund, Baltes, 2000).

Egzemplifikacją integracyjnego modelu zarządzania własnym życiem jest koncepcja poczucia koherencji (*the sense of coherence*). Poczucie koherencji to jest definiowane jako globalna orientacja człowieka, wyrażająca stopień, w jakim ma on dominujące, względnie trwałe poczucie pewności, że: (a) bodźce napływające w ciągu życia ze środowiska wewnętrznego i zewnętrznego mają charakter uporządkowany, przewidywalny i wytłumaczalny – poczucie zrozumiałości; (b) dostępne są zasoby, które pozwolą mu sprostać wymaganiom stawianym przez te bodźce – poczucie zaradności; (c) oczekiwania te są dla niego wyzwaniem wartym wysiłku i zaangażowania – poczucie sensowności (Antonovsky, 1995, s. 34).

Przedstawione zależności uzasadniają przypuszczenie, że poczucie koherencji w istotny sposób różnicuje osoby ze względu na poziom przystosowania społecznego. W związku z tym w niniejszym artykule postawiono hipotezę, że duże natężenie poczucia koherencji warunkuje wysoki potencjał poprawczy karanych przestępców (psychologiczny wskaźnik skuteczności kary pozbawienia wolności).

METODA

Osoby badane i przebieg badań

Badaną grupę stanowiło 296 mężczyzn karanych sankcjami izolacyjnymi. Prowadzone analizy miały dwojaki charakter. Pierwszy sposób polegał na dotarciu do skazanych mężczyzn, którzy byli w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności. Badania prowadzono w trzech jednostkach penitencjarnych na terenie Lubelskiego Inspektoratu Służby Więziennej: (1) w zakładzie karnym typu zamkniętego w Zamościu, przeznaczonym dla mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy; (2) w jednostce typu zamkniętego w Chełmie, przeznaczonej dla mężczyzn pierwszy raz skazanych i dla recydywistów penitencjarnych; (3) w zakładzie karnym typu zamkniętego i półotwartego dla recydywistów penitencjarnych we Włodawie. Do analiz empirycznych zakwalifikowano wyniki 160 mężczyzn przebywających w zakładach karnych.

Drugi sposób prowadzenia badań polegał na poszukiwaniu na terenie całej Polski mężczyzn, w stosunku do których zakończono wykonywanie sankcji izolacyjnych. Kwalifikowanie do grupy byłych więźniów przez kuratorów sądowych i pracowników socjalnych odbywało się na podstawie dokumentacji sądowej lub zapisów prowadzonych przez instytucje pomocy społecznej. Natomiast selekcja dokonywana przez księży i członków ruchu AA wynikała ze znajomości historii życia osób badanych. Analizy przeprowadzone w warunkach wolnościowych posłużyły do wyselekcjonowania 136 uprzednio karanych osób.

Wypełnianie kwestionariuszy – zarówno przez byłych, jak i aktualnych więźniów – poprzedzone informacją dotyczącą celu prowadzonych analiz i sposobu wypełniania ankiet, miało indywidualny charakter, odbywało się w obecności osoby nadzorującej.

Mierzone zmienne

W prowadzonych analizach wyodrębniono trzy rodzaje pozapsychologicznych zmiennych wyjaśniających potencjał poprawczy przestępców: (1) miejsce pobytu – przebywanie w warunkach więziennych lub wolnościowych; (2) powrotność do przestępstwa (recydywa penitencjarna) – jednokrotne lub wielokrotne odbywanie kary pozbawienia wolności; (3) rodzaj popełnionego przestępstwa – dokonanie czynu agresywnego lub dopuszczenie się czynu o charakterze nieagresywnym. Ze względu na wymienione zmienne wyodrębniono osiem grup uczestników badań. Kryteria kwalifikacyjne zostały przedstawione w tabeli 1.

Tabela 1.

Podział osób badanych ($N = 296$) ze względu na kryteria testowanych zmiennych pozapsychologicznych

Kryteria doboru	Wyodrębnione grupy badanych	N	%
Miejsce pobytu	warunki więzienne	160	54,1
	warunki wolnościowe	136	45,9
	razem	296	100,0
Powrotność do przestępstwa	wielokrotne odbywanie kary pozbawienia wolności	150	50,7
	jednokrotne odbywanie kary pozbawienia wolności	146	49,3
	razem	296	100,0
Rodzaj popełnionego przestępstwa	przestępstwa agresywne	149	50,3
	przestępstwa nieagresywne	147	49,7
	razem	296	100,0

Uwzględnienie w prowadzonej analizie pozapsychologicznych zmiennych wyjaśniających potencjał poprawczy osób karanych sankcjami izolacyjnymi było uzasadnione czynnikami ryzyka przestępczości powrotnej. Pierwsza z nich – miejsce pobytu – klasyfikuje badanych do grupy, która jest w trakcie realizacji poprawczych celów zastosowanej sankcji (skazani przebywający w zakładach karnych) oraz do grupy byłych więźniów, która już zakończyła uczestnictwo w realizacji poprawczych celów kary (Clements, 1996, s. 123). Do zbiorowości byłych więźniów zakwalifikowano tylko takie osoby, w przypadku

których minęły co najmniej dwa lata od zakończenia wykonywania ostatniej izolacji. Przyjęcie tego kryterium było uzasadnione wynikami badań. Stwierdzono w nich, że okres do dwóch lat od czasu opuszczenia zakładu karnego jest związany z wysokim prawdopodobieństwem recydywy, natomiast dłuższy czas pobytu poza więzieniem może świadczyć o zrealizowaniu poprawczych celów kary pozbawienia wolności ze względu na istotnie niższe ryzyko popełnienia ponownego przestępstwa (Dynia, Sung, 2000, s. 307).

Wyodrębnienie grup ze względu na drugą zmienną wyjaśniającą potencjał adaptacyjny było uzasadnione tym, że prawdopodobieństwo recydywy jest silnie związane z uprzednią karalnością – u osób jednokrotnie odbywających sankcje izolacyjne ryzyko kolejnego przestępstwa kształtuje się na średnim poziomie, ale wzrasta ono bardzo szybko przy kolejnych pobytach w zakładzie karnym (Tonry, 2001, s. 178; Vigorita, 2001, s. 167).

Uwzględnienie trzeciej pozapsychologicznej zmiennej wyjaśniającej możliwości przystosowawcze izolowanych sprawców czynów zabronionych wynikało z prawidłowości polegających na tym, że czyny agresywne w stosunku do nieagresywnych są istotnie większym czynnikiem ryzyka powrotności do przestępstwa (Caspi i in., 1994, s. 171-172; Vigorita, 2001, s. 180).

Czwarta zmienna wyjaśniająca zdolności adaptacyjne osób karanych miała charakter psychologiczny – stanowiło ją poczucie koherencji. Do jej pomiaru zastosowano Kwestionariusz Orientacji Życiowej SOC-29 A. Antonovsky'ego (1995).

Zmienną wyjaśnianą w przeprowadzonych badaniach był potencjał poprawczy przestępców (psychologiczny wskaźnik skuteczności kary pozbawienia wolności), który wskazuje na to, że skuteczność sankcji izolacyjnych jest ściśle związana z aktywnością podmiotową, charakteryzującą się trzema ważnymi cechami: kontekstem społecznym, intencjonalnością i antropomorficznością. Kontekst społeczny działania wiąże się z tym, że aktywność ludzka nie tworzy interakcji tylko z aktualną sytuacją, ale uwzględnia szerszy system ról i reguł postępowania. Intencjonalność postępowania wynika z faktu, że odbywa się ono w sytuacji zdefiniowanej przez subiektywnie określone cele, oczekiwania i uzyskane efekty. Atrybut antropomorficzności zachowań uwzględnia zaś to, że człowiek jest zdolny do świadomego stosowania różnych reguł, realizowania złożonych planów i strategii w celu osiągnięcia pożądanego stanu rzeczy (Najda, 1988, s. 456-457). Do pomiaru zmiennej wyjaśnianej – potencjału poprawczego – zastosowano Test Niedokończonych Zdań (RISB) J. Rottera, który jest narzędziem określającym subiektywny poziom przystosowania osoby w wymiarze intrapsychicznym i interpersonalnym (Jaworowska, Matczak, 1998), co w konsekwencji decyduje o możliwościach poprawczych sprawców przestępstw (Malak, 1986, s. 114-115; Pytka, 2001, s. 225-226; Sęk, 2005, s. 88). Za psychologiczny wskaźnik skuteczności kary pozbawienia wolności – potencjał poprawczy (adaptacyjny, przystosowawczy) – dla każdej z badanych osób przyjęto wynik ogólny (WO) w teście RISB. Wskaźnik ten stanowi sumę punktów otrzymanych we wszystkich zdaniach niedokończonych, przy czym wyższy wynik oznacza niższe możliwości przystosowawcze. W badanej grupie

minimalny WO wynosił 87, maksymalny – 209, a średni: $M = 148,91$; $SD = 16,54$. Uzyskany rozkład rezultatów WO miał charakter rozkładu normalnego: $K-S(296) = 0,05$; $p < 0,2$.

W tabeli 2 zostało ukazane średnie natężenie WO w teście RISB w grupach wyodrębnionych ze względu na kryteria pozapsychologicznych zmiennych wyjaśniających zdolności adaptacyjne karanych przestępców. Przedstawienie tego rodzaju danych było niezbędne, aby wskazać kierunek wpływu testowanych czynników na psychologiczny wskaźnik skuteczności kary pozbawienia wolności (por. tab. 4).

Tabela 2.

Średnie wyniki w teście RISB Rottera w grupach wyodrębnionych ze względu na kryteria pozapsychologicznych zmiennych wyjaśniających potencjał poprawczy karanych przestępców

Grupy badanych	Nasilenie potencjału poprawczego (WO RISB)	
	<i>M</i>	<i>SD</i>
Warunki więzienne ($N = 160$)	146,75	19,55
Warunki wolnościowe ($N = 136$)	150,75	13,24
Wielokrotne odbywanie kary pozbawienia wolności ($N = 150$)	150,63	16,42
Jednokrotne odbywanie kary pozbawienia wolności ($N = 146$)	147,14	16,53
Przestępstwa agresywne ($N = 149$)	149,85	16,96
Przestępstwa nieagresywne ($N = 147$)	147,97	16,11
Razem ($N = 296$)	148,91	16,54

Na podstawie zaprezentowanych wyników można stwierdzić, że większymi zdolnościami adaptacyjnymi odznaczają się osoby: (1) przebywające w warunkach wolnościowych ($M = 150,75$; $SD = 13,24$), w stosunku do osób przebywających w zakładzie karnym ($M = 146,75$; $SD = 19,55$) – należy przy tym zauważyć, że przebywanie na wolności wiąże się ze znacznie większym zróżnicowaniem potencjału adaptacyjnego niż pobyt w zakładzie karnym; (2) jednokrotnie odbywające karę pozbawienia wolności ($M = 147,14$; $SD = 16,53$), w stosunku do recydywistów penitencjarnych ($M = 150,63$; $SD = 16,42$); (3) popełniające przestępstwa nieagresywne ($M = 147,97$; $SD = 16,11$) w stosunku do tych, które przejawiają agresywne czyny karalne ($M = 149,85$; $SD = 16,96$).

Do interpretacji uzyskanych wyników (por. tab. 4) było również konieczne ukazanie poziomu koherencji w grupach wyodrębnionych zarówno ze względu na pozapsychologiczne zmienne wyjaśniające możliwości przystosowawcze przestępców, jak również z uwagi na poziom ich potencjału poprawczego.

W tym celu najpierw wyodrębniono zbiorowości charakteryzujące się niewielkimi i dużymi możliwościami adaptacyjnymi poprzez zastosowanie odchylenia ćwiartkowego w stosunku do wyniku ogólnego (WO) w teście RISB. Zastosowana procedura pozwoliła na wyodrębnienie dwóch grup: osób z wysokimi możliwościami poprawczymi (badani mający WO w teście RISB poniżej 1 kwartyła) oraz osób z niskim prawdopodobieństwem poprawy (uczestnicy z WO w teście RISB powyżej 3 kwartyła). Następnie wykorzystano tabele krzyżowe, które umożliwiły wskazanie nasilenia koherencji w grupach wyodrębnionych ze względu na jednoczesne występowanie dwóch czynników: (1) zaznaczanie się określonego poziomu możliwości przystosowawczych, (2) spełnianie warunków jednej z trzech pozapsychologicznych zmiennych wyjaśniających potencjał poprawczy. Wyniki przeprowadzonych procedur ilustruje tabela 3.

Tabela 3.

Poziom poczucia koherencji w grupach wyodrębnionych ze względu na poziom potencjału poprawczego i kryteria pozapsychologicznych zmiennych wyjaśniających subiektywny wskaźnik skuteczności kary pozbawienia wolności

Grupy wyodrębnione ze względu na poziom potencjału poprawczego	Grupy wyodrębnione ze względu na pozapsychologiczne zmienne wyjaśniające potencjał poprawczy		Poziom poczucia koherencji	
			<i>M</i>	<i>SD</i>
Wysoki potencjał poprawczy	miejsce pobytu	warunki więzienne (<i>N</i> = 26)	141,96	23,06
		warunki wolnościowe (<i>N</i> = 47)	140,89	25,41
	powrotność do przestępstwa	recydywiści (<i>N</i> = 30)	139,70	23,70
		raz karani (<i>N</i> = 43)	142,37	25,16
	rodzaj czynu	czyny agresywne (<i>N</i> = 37)	141,41	25,81
		czyny nieagresywne (<i>N</i> = 36)	141,14	23,31
Niski potencjał poprawczy	miejsce pobytu	warunki więzienne (<i>N</i> = 44)	114,16	22,77
		warunki wolnościowe (<i>N</i> = 34)	107,50	16,12
	powrotność do przestępstwa	recydywiści (<i>N</i> = 45)	109,87	19,80
		raz karani (<i>N</i> = 33)	113,15	21,11
	rodzaj czynu	czyny agresywne (<i>N</i> = 41)	110,02	14,66
		czyny nieagresywne (<i>N</i> = 37)	112,62	25,27

Wyniki przedstawione w tabeli 3 są podstawą do stwierdzenia, że niezależnie od miejsca pobytu, powrotności do przestępstwa i rodzaju popełnionego czynu karalnego, osoby odznaczające się wysokim potencjałem poprawczym

jednocześnie cechują się większym natężeniem poczucia koherencji (osoby przebywające w warunkach więziennych: $M = 141,96$; $SD = 23,06$; osoby przebywające w warunkach wolnościowych: $M = 140,89$; $SD = 25,41$; recydywiści penitencjarni: $M = 139,70$; $SD = 23,70$; raz karani przestępcy: $M = 142,37$; $SD = 25,16$; sprawcy czynów agresywnych: $M = 141,41$; $SD = 25,81$; sprawcy czynów nieagresywnych: $M = 141,14$; $SD = 23,31$) niż osoby charakteryzujące się niskimi możliwościami adaptacyjnymi (osoby przebywające w warunkach więziennych: $M = 114,16$; $SD = 22,77$; osoby przebywające w warunkach wolnościowych: $M = 107,50$; $SD = 16,12$; recydywiści penitencjarni: $M = 109,87$; $SD = 19,80$; raz karani przestępcy: $M = 113,15$; $SD = 21,11$; sprawcy czynów agresywnych: $M = 110,02$; $SD = 14,66$; sprawcy czynów nieagresywnych: $M = 112,62$; $SD = 25,27$).

W celu ustalenia wpływu testowanych w badaniach zmiennych oraz interakcji między nimi na potencjał przystosowawczy karanych przestępców została wykorzystana analiza kowariancji (Ferguson, Takane, 1997, s. 410-451).

WYNIKI

W tabeli 4 zostały zaprezentowane wyniki dotyczące generowania możliwości poprawczych osób karanych za popełnianie przestępstw przez: (1) trzy kategorie zmiennych pozapsychologicznych – miejsce pobytu (przebywanie w warunkach więziennych/warunkach wolnościowych), powrotność do przestępstwa (jednokrotny/wielokrotny pobyt w zakładzie karnym), rodzaj czynu karalnego (popełnienie przestępstwa agresywnego lub czynu zabronionego o charakterze nieagresywnym); (2) interakcje zmiennych pozapsychologicznych; (3) zmienną psychologiczną – poczucie koherencji; (4) interakcje zmiennej psychologicznej ze zmiennymi pozapsychologicznymi.

Przedstawione w tabeli 4 prawidłowości uzasadniają wniosek, że na potencjał poprawczy karanych przestępców wpływają dwie zmienne pozapsychologiczne: miejsce pobytu i powrotność do przestępstwa. Zdolności adaptacyjne w istotnie większym stopniu ($F(1, 284) = 5,66$; $p < 0,018$) są generowane przez czynniki charakterystyczne dla warunków wolnościowych (por. tab. 2: WO RISB – $M = 146,75$; $SD = 19,55$) w stosunku do warunków zakładu karnego (por. tab. 2: WO RISB – $M = 150,75$; $SD = 13,24$). Ponadto potencjał poprawczy jest istotnie większy ($F(1, 284) = 4,49$; $p < 0,035$) u osób jednokrotnie karanych (por. tab. 2: WO RISB – $M = 147,14$; $SD = 16,53$) niż u recydywistów penitencjarnych (por. tab. 2: WO RISB – $M = 150,63$; $SD = 16,42$). Kompetencje przystosowawcze nie zależą natomiast od rodzaju popełnionego czynu karalnego – przestępstwa o charakterze agresywnym/nieagresywnym: $F(1, 284) = 1,79$; $p < 0,182$.

Tabela 4.
Rezultaty analizy kowariancji – wyjaśnianie potencjału poprawczego karanych przestępców ($N = 296$) przez: (1) zmienne pozapsychologiczne; (2) interakcje zmiennych pozapsychologicznych; (3) zmienną psychologiczną – poczucie koherencji; (4) interakcje zmiennej psychologicznej ze zmiennymi pozapsychologicznymi

Źródło zmienności potencjału poprawczego karanych przestępców	Suma kwadratów	$F(df_1, df_2)$	$p <$
Stała	6563750,28	32733,94(1, 284)	0,001
Zmienne pozapsychologiczne			
Miejsce pobytu	1145,01	5,66(1, 284)	0,018
Powrotność do przestępstwa	900,903	4,49(1, 284)	0,035
Rodzaj czynu karalnego	361,58	1,79(1, 284)	0,182
Interakcje zmiennych pozapsychologicznych			
Miejsce pobytu * powrotność	81,48	0,40(1, 284)	0,526
Miejsce pobytu * rodzaj czynu karalnego	184,29	0,91(1, 284)	0,341
Powrotność * rodzaj czynu karalnego	99,61	0,49(1, 284)	0,483
Miejsce pobytu * powrotność * rodzaj czynu karalnego	20,51	0,10(1, 284)	0,750
Zmienna psychologiczna			
Poczucie koherencji	19950,88	98,64(1, 284)	0,001
Interakcje zmiennej psychologicznej ze zmiennymi pozapsychologicznymi			
Poczucie koherencji * miejsce pobytu	475,63	2,37(1, 284)	0,125
Poczucie koherencji * recydywa	14,33	0,07(1, 284)	0,792
Poczucie koherencji * rodzaj czynu karalnego	728,55	3,60(1, 284)	0,059
Błąd	56947,164		

Uzyskane wyniki przekonują również o tym, że potencjał poprawczy nie jest generowany przez żadną z interakcji między zmiennymi pozapsychologicznymi, ponieważ znaczenie każdej z nich w analizowanym względzie jest statystycznie nieistotne – miejsce pobytu * powrotność: $F(1, 284) = 0,40$, $p < 0,526$; miejsce pobytu * rodzaj czynu karalnego: $F(1, 284) = 0,91$, $p < 0,341$; powrotność * rodzaj czynu karalnego: $F(1, 284) = 0,49$, $p < 0,483$; miejsce pobytu * powrotność * rodzaj czynu karalnego: $F(1, 284) = 0,10$, $p < 0,75$.

Przeprowadzona analiza wskazuje jednocześnie, że na zdolności poprawcze izolowanych przestępców w istotny sposób wpływa zmienna psychologiczna poczucie koherencji ($F(1, 284) = 98,64; p < 0,001$). Można w związku z tym stwierdzić, że duże możliwości przystosowawcze zależą od jej znacznego poziomu (por. tab. 3), oznaczającego dominujące i względnie trwałe poczucie pewności, że: (1) bodźce napływające ze środowiska wewnętrznego i zewnętrznego mają uporządkowany, przewidywalny i wytłumaczalny charakter (poczucie zrozumiałości); (2) dostępne są zasoby, które pozwolą osobie sprostać wymaganiom stawianym przez te bodźce (poczucie zaradności); (3) stawiane wymagania są dla niej wyzwaniem wartym wysiłku i zaangażowania (poczucie sensowności).

Znaczenie elementów konstytuujących poczucie koherencji – zrozumiałości, zaradności i sensowności – w kształtowaniu potencjału adaptacyjnego przestępców wynika również z faktu, że testowana zmienna psychologiczna wpływa na zdolności poprawcze osób karanych niezależnie od miejsca ich pobytu, liczby odbywanych kar izolacyjnych oraz rodzaju popełnionego przestępstwa. Powyższy wniosek wynika z braku istotnych statystycznie interakcji między poczuciem koherencji i testowanymi w badaniach zmiennymi pozapsychologicznymi – koherencja * miejsce pobytu: $F(1, 284) = 2,37; p < 0,125$; koherencja * recydywa: $F(1, 284) = 0,07; p < 0,792$; koherencja * rodzaj czynu karalnego: $F(1, 284) = 3,60; p < 0,059$.

DYSKUSJA

Przedstawione powyżej zależności stanowią podstawę do pozytywnej weryfikacji hipotezy, że wysokie poczucie koherencji warunkuje duże nasilenie potencjału poprawczego przestępców karanych sankcjami izolacyjnymi. Na tej podstawie można sformułować wnioski, które są ważne zarówno dla przebiegu i charakteru resocjalizacji penitencjarnej, jak również dla wspierania procesu readaptacji społecznej osób opuszczających zakłady karne.

1. Wysokie prawdopodobieństwo poprawy karanych osób stanowi wynik zdolności do logicznego kodowania zachodzących zdarzeń, ich ujmowania we właściwą strukturę i kreatywnego przetwarzania. Wymienione właściwości – charakterystyczne dla wysokiego poczucia zrozumiałości – stwarzają możliwość adekwatnego przewidywania skutków zaistniałych zdarzeń i podejmowania właściwych działań w określonych sytuacjach życiowych (Antonovsky, 1997, s. 215; Łuszczyńska, 2004, s. 306-313). Przedstawioną prawidłowość potwierdzają wyniki analiz empirycznych, które wskazują, że przestępcy – zwłaszcza recydywiści – charakteryzują się specyficznym stylem poznawczym, świadczącym o niskim poziomie poczucia zrozumiałości. Przemawiają za tym następujące przesłanki (McKay, Chapman, Long, 1996, s. 63-75; Ostrowska, 1981, s. 262; Gibb, Potter, Goldstein, 1995; Gendreau, Little, Goggin, 1996, s. 401-433; Hollin, Browne, Palmer, 2004, s. 42; Mills, Kroner, Hemmati, 2004, s. 721):

- brak refleksji nad różnorodnymi konsekwencjami podejmowanego działania, szczególnie koncentrowanie się na aktualnych korzyściach, a nie na przyszłych stratach płynących z zachowania antyspołecznego;
- preferencja myślenia konkretnego nad abstrakcyjnym;
- skłonność do przypisywania przyczyn zaistniałych zdarzeń czynnikom zewnętrznym, a nie własnemu działaniu;
- trudności w adekwatnej ocenie sytuacji, zwłaszcza z perspektywy innych osób;
- problemy z formułowaniem celów, ich planowaniem i osiąganiem;
- wadliwe schematy poznawcze dotyczące: własnej osoby (posiadanych cech, oczekiwań, potrzeb czy pragnień); odpowiedzialności za doświadczane porażki i ponoszone szkody (osoby odbywające sankcje izolacyjne często opisują otaczający świat jako wrogi i niesprawiedliwy, nacechowany agresją i/lub obojętnością na los innych ludzi); minimalizowania szkód wynikających z działania antyspołecznego; interpretacji zaistniałych wydarzeń (np. w określonej sytuacji czyn przestępczy jest spostrzegany jako zachowanie nieuniknione).

2. Kolejny wniosek odnosi się do poczucia zaradności – drugiego elementu konstytuującego koherencję. Kształtowanie znacznego potencjału poprawczego sprawców przestępstw przez wysoki poziom zaradności stanowi efekt spostrzegania większej liczby strategii mających na celu radzenie sobie z wymaganiami otaczającego świata, ich większej różnorodności oraz elastyczności ich stosowania, co zwiększa możliwości adaptacyjne oraz wyzwala aktywność i zaradność życiową (Antonovsky, 1995, s. 139-144). Na podstawie studiów empirycznych sformułowano wniosek, że pozytywnej adaptacji jednostki, mierzonej istotnie mniejszą liczbą objawów stresowych, depresyjnych, lękowych i agresywnych, sprzyja dość trwały układ trzech zmiennych: wysokiego poczucia koherencji, dużego nasilenia zadaniowego stylu zaradczego i niskiego poziomu stylu zaradczego o charakterze emocjonalnym. Jeśli z wymienioną triadą współwystępuje angażowanie się osoby w czynności zastępcze, to dodatkowo wzrasta u niej poziom aktywności życiowej i życzliwości wobec innych (Kosińska-Dec, Jelonkiewicz, 1997, s. 39-43; Jelonkiewicz, Kosińska-Dec, 2001, s. 343-344; Łuszczzyńska, 2004, s. 306-313). Przedstawione prawidłowości potwierdzają również wyniki badań przeprowadzonych w populacji więźniów. Wysokie nasilenie poczucia koherencji u osadzonych koreluje ujemnie z takimi strategiami radzenia sobie ze stresem, jak rezygnacja z rozwiązywania sytuacji trudnej, bezwzględność (instrumentalne traktowanie innych, brak empatii, nieuwzględnianie norm moralnych), uwalnianie się od odpowiedzialności, dokonywanie samouszkodzeń oraz mniejsza ilość i częstotliwość spożywania alkoholu (Szymanowska, 2003, s. 176-179).

3. Ostatni element konstytuujący koherencję – poczucie sensowności – z jednej strony mobilizuje do działania w codziennych sytuacjach życiowych, a z drugiej – jest odpowiedzialne za wyznaczanie i realizację długoterminowych celów, decydujących o sensie własnej egzystencji (Antonovsky, 1997, s. 217-219; Heckhausen, Schulz, 1995). Porównanie sensu życia więźniów i osób niekaranych wskazuje, że skazani charakteryzują się istotnie niższym

poziomem tej zmiennej. Obserwowane różnice stanowią konsekwencję większych trudności jednostek karanych w zakresie precyzowania celów życiowych i niskiej motywacji do podejmowania aktywności intencjonalnej. Zauważono również, że większe nasilenie frustracji egzystencjalnej współwystępuje z powrotnością do przestępstwa. Świadczy o tym istotnie niższe nasilenie poczucia sensu życia u recydywistów penitencjarnych w stosunku do osób jednokrotnie karanych (Nowak, 1998, s. 415-416). Analiza tej zmiennej w trzech rodzajach zbiorowości skazanych na izolację (osadzonych, przedterminowo zwolnionych i tych, którzy otrzymali karę pozbawienia wolności w zawieszeniu) upoważnia do wniosku, że istotnie niższe nasilenie sensowności własnego życia występuje w populacji osadzonych (Szałański, 1998, s. 159-162). Badania przeprowadzone wśród recydywistów odbywających kary izolacyjne pozwoliły jednak na wyodrębnienie grupy więźniów o wysokim poczuciu sensu życia. Okazało się, że ta zmienna ma duże znaczenie w zakresie motywacji intencjonalnej. Świadczy o tym fakt, że ci więźniowie ujawniają istotnie większe nasilenie własnej podmiotowości, sprawstwa i siły, a ponadto są bardziej zorientowani na przyszłą perspektywę czasową, która jest przez nich oceniana jako optymistyczna w związku z możliwością podejmowania różnych form aktywności. Skazani o niskim nasileniu sensu życia charakteryzują się natomiast istotnie wyższym poczuciem beznadziejności i pesymistycznym stosunkiem do przyszłości ze względu na brak dostatecznych racji uzasadniających działania intencjonalne (Steuden, Jaworowska, 2004, s. 308-312). Analiza związków między odczuwaniem sensu życia a obrazem siebie daje podstawę do wnioskowania, że skazanych odznaczających się wysokim nasileniem sensowności własnej egzystencji cechuje również precyzowanie celów zgodnych z obowiązującymi normami społecznymi, spostrzeganie sporych możliwości osiągnięcia dążeń oraz wysokie zaufanie do siebie i do innych ludzi (Szymanowska, 2003, s. 238-239).

Potwierdzeniem przedstawionych powyżej prawidłowości są uzyskane w badaniach własnych wyniki. Wskazują one, że poczucie koherencji stanowi osobowościowy predyktor skuteczności kary pozbawienia wolności. Znaczenie tego czynnika w kreowaniu potencjału poprawczego sprawców przestępstw wynika zarówno z jego charakteru motywacyjnego, jak i odpornościowego.

Wysokie nasilenie poczucia koherencji powoduje, że osoby karane podejmują różnego rodzaju wyzwania, które charakteryzują się zorganizowaniem, uporządkowaniem oraz elastycznym dostosowaniem do zaistniałych sytuacji, co sprzyja osiągnięciu zamierzonych celów. Duże prawdopodobieństwo poprawy u takich osób wynika również z ulepszania, integracji i koordynowania podejmowanych form aktywności, skupiania posiadanych zasobów zaradczych na najważniejszych dążeniach oraz z dostosowywania realizowanych celów do wewnętrznych standardów (Baltes, Baltes, 1990; Ericsson, Lehmann, 1996; Freund, Baltes, 2000; Oleś, 2005, s. 182-183).

Wielość czynników wywołujących napięcie psychiczne – zarówno w warunkach więziennych, jak i w procesie adaptacji do warunków wolnościowych – wymaga istnienia osobowościowych zasobów odpornościowych, mających na celu skuteczne przeciwstawianie się negatywnym skutkom stresu (Antonov-

sky, 1997, s. 211; Strelau i in., 2004, s. 59-62; Lipiński, 2004, s. 86). Wysoki poziom koherencji wiąże się ze zwiększeniem odporności w sytuacjach trudnych, gdyż osłabia nasilenie stresu, umożliwia częstsze kontrolowanie występujących problemów, pozwala na stosowanie skuteczniejszych strategii służących redukowaniu napięcia psychicznego oraz lepsze radzenie sobie z negatywnymi emocjami (Antonovsky, 1995, s. 133-135, 1997, s. 212-213; Sheridan, Radmacher, 1998, s. 237; Sęk, 2001, s. 66; Strelau i in., 2004, s. 59-62; Kubacka-Jasiecka, 2005, s. 74-75).

Rola tego wymiaru osobowości zaznacza się przede wszystkim w procesie pierwotnej oceny stresowej – osoby z wysokim poczuciem koherencji częściej oceniają napływające bodźce jako niestresorodne. Jeśli nawet dana sytuacja wywołuje napięcie, to nie prowadzi to do mobilizacji nadzwyczajnych zasobów, gdyż osobie wysoce koherentnej towarzyszy przekonanie, że potrafi ona zachować się w taki sposób, aby osiągnąć pożądany rezultat (Antonovsky, 1995, s. 128-131).

Regulacyjny wpływ poczucia koherencji zaznacza się również w reakcjach stresowych. Przemawiają za tym prawidłowości polegające na tym, że osoby cechujące się wysokim natężeniem tego wymiaru osobowości (Kubacka-Jasiecka, 2005, s. 74-75) przejawiają większą skłonność do zaangażowania się w walkę ze stresem. Podejmują próby uporządkowania i zrozumienia problemu, istotnie częściej stosują strategie nakierowane na rozwiązanie trudności, a zdecydowanie rzadziej preferują sposoby związane z reakcjami unikowymi. Natomiast osoby o niskim nasileniu tej zmiennej koncentrują się przede wszystkim na emocjonalnych formach zaradczych). Trafniej wskazują przyczyny powstałej sytuacji (osoby nisko koherentne częściej upatrują przyczyn zaistniałych trudności w czynnikach zewnętrznych, np. w innych ludziach, „pechu”), częściej doświadczają emocji poddających się regulacji (np. złości, a nie wściekłości), są bardziej świadome przeżywanych uczuć i łatwiej je wyrażają, a także trafniej wybierają strategie zaradcze w stosunku do zaistniałych okoliczności.

Odpornościowe działanie koherencji wpływa także na skutki doświadczanego stresu – wysoki poziom koherencji ułatwia człowiekowi powrót do prawidłowego funkcjonowania psychofizycznego (Szymanowska, 2003, s. 175-180; Lipiński, 2004, s. 88).

Przedstawione powyżej argumenty prowadzą do ważnego, następującego wniosku aplikacyjnego: poczucie koherencji, stanowiące ważny rodzaj osobistych zasobów, powinno być traktowane jako psychologiczny predyktor skuteczności kary pozbawienia wolności, który należy wzmacniać, chronić i promować zarówno w procesie resocjalizacji penitencjarnej, jak i w procesie readaptacji społecznej osób opuszczających więzienia (Hobfoll, 2006, s. 70-71). Taki wniosek wynika z faktu wykorzystywania zasobów w dopasowaniu zachowania osoby do wymogów otoczenia (tamże, s. 237-240). Dzięki temu człowiek, pomimo że dysponuje ograniczoną ilością rezerw kapitałowych, może poprzez proaktywne i reaktywne działania sprostać stawianym przez środowi-

sko wymaganiom, a także jest w stanie zapobiegać powstawaniu stresu i/lub konstruktywnie redukować doświadczane napięcie psychiczne.

BIBLIOGRAFIA

- Antonovsky, A. (1995). *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia*. Warszawa: Fundacja Instytutu Psychiatrii i Neurologii.
- Antonovsky, A. (1997). Poczucie koherencji jako determinanta zdrowia. [W:] I. Heszen-Niejodek, H. Sęk (red.), *Psychologia zdrowia* (s. 206-231). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Baltes, P., Baltes, M. (1990). Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimization with compensation. [W:] P. Baltes, M. Baltes (red.), *Successful aging: Perspectives from the behavioral sciences* (s. 1-34). New York: Cambridge University Press.
- Bałandynowicz, A. (1993). *Nieudane powroty*. Warszawa: Wydawnictwo Studio WM.
- Boone, H. (1994). An examination of recidivism and other outcome measures: A review of the literature. *Perspectives*, 18, 12-18.
- Caspi, A., Moffitt, T., Silva, P., Stouthamer-Loeber, M., Krueger, R., Schmutte, P. (1994). Are some people crime-prone? Replications of the personality-crime relationship across countries, genders, races, and methods. *Criminology*, 32, 163-195.
- Clements, C. (1996). Offender classification: Two decades of progress. *Criminal Justice and Behavior*, 23, 121-143.
- Dynia, P., Sung, H. (2000). The safety and effectiveness of diverting felony drug offenders to residential treatment as measured by recidivism. *Criminal Justice Policy Review*, 4, 299-311.
- Ericsson, K., Lehmann, A. (1996). Expert and exceptional performance: Evidence of maximal adaptation to task constraints. *Annual Review of Psychology*, 47, 273-305.
- Ferguson, G., Takane, Y. (1997). *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Freund, A., Baltes, P. (2000). Selection, optimization, and compensation: An action-theoretical conceptualization of processes of developmental regulation. [W:] W. Perrig, A. Grob (red.), *Control of human behavior: Mental processes and consciousness* (s. 35-58). Mahwah: Erlbaum.
- Garcia, C. (2004). Realistic expectations: Constructing a Mission-Based Evaluation model for Community Corrections Programs. *Criminal Justice Policy Review*, 3, 251-269.
- Gendreau, P., Little, T., Goggin, C. (1996). A meta-analysis of the predictors of adult recidivism: What works! *Criminology*, 34, 401-433.
- Gibbs, J., Potter, G., Goldstein, A. (1995). *The EQUIP program: Teaching youth to think and act responsibly through a peer-helping approach*. Champaign: Research Press.

- Heckhausen, J., Schulz, R. (1995). A life-span theory of control. *Psychological Review*, 102, 284-304.
- Hobfoll, S. (2006). *Stres, kultura i społeczność. Psychologia i filozofia stresu*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Hollin, C., Browne, D., Palmer, E. (2004). *Przestępczość wśród młodzieży. Rozpoznanie zjawiska, diagnozowanie i profilaktyka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Hołda, Z., Postulski, K. (2005). *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*. Gdańsk: Wydawnictwo „Arche”.
- Jackson, J., de Keijser, J., Michon, J. (1995). A critical look at research on alternatives to custody. *Federal Probation*, 59, 43-51.
- Jaworowska, A., Matczak, A. (1998). *Test Niedokończonych Zdań Rottera (RISB). Podręcznik*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Jelonkiewicz, I., Kosińska-Dec, K. (2001). Poczucie koherencji a style radzenia sobie ze stresem: empiryczna analiza kierunku zależności. *Przegląd Psychologiczny*, 44, 3, 337-347.
- Kalisz, T. (2000). Cele wykonywania kary pozbawienia wolności. [W:] L. Bogunia (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego* (s. 217-229). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kosińska-Dec, K., Jelonkiewicz, I. (1997). Poczucie koherencji a style radzenia sobie – zmiany w czasie. [W:] L. Szewczyk (red.), *Radzenie sobie i pomoc innym w zdrowiu i w chorobie* (s. 39-43). Lublin: Akademia Medyczna.
- Kubacka-Jasiecka, D. (2005). Kryzys emocjonalny i interwencja kryzysowa – spojrzenie z perspektywy zagrożenia ja i poczucia tożsamości. [W:] D. Kubacka-Jasiecka, T. Ostrowski (red.), *Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby* (s. 57-85). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Lipiński, S. (2004). Poziom koherencji a syndrom agresji u nieletnich przestępców. [W:] B. Urban (red.), *Profilaktyka społeczna a resocjalizacja młodzieży* (s. 85-94). Myślowice: Wydawnictwo Górnośląskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Łuszczynska, A. (2004). Czy poczucie koherencji i style radzenia sobie ze stresem sprzyjają adaptacji w sytuacji doświadczenia gwałtu i przemocy fizycznej. [W:] J. Strelau (red.), *Osobowość a ekstremalny stres* (s. 299-316). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Malak, B. (1986). Zjawiska i mechanizmy socjalizacyjne a formowanie agresji interpersonalnej (zarys koncepcji). [W:] A. Frączek (red.), *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej* (s. 99-137). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum.
- Matthews, T., Boone, H., Fogg, V. (1994). Alternative outcome measures: The concept. *Perspectives*, 18, 11-12.
- McKay, M., Chapman, J., Long, N. (1996). Causal attributions for criminal offending and sexual arousal: Comparison of child sex offenders with other offenders. *British Journal of Clinical Psychology*, 35, 63-75.

- Mills, J., Kroner, D., Hemmati, T. (2004). The Measures of Criminal Attitudes and Associates (MCAA): The prediction of general and violent recidivism. *Criminal Justice and Behavior*, 6, 717-733.
- Najda, M. (1988). Wiedza moralna jako wiedza o świecie społecznym. *Przegląd Psychologiczny*, 2, 441-466.
- Nowak, P. (1998). Analiza poczucia sensu życia u osadzonych w zakładach karnych. [W:] J. Szałański (red.), *Wina – Kara – Nadzieja – Przemiana* (s. 409-417). Łódź–Warszawa–Kalisz: Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej.
- Oleś, P. (2005). *Wprowadzenie do psychologii osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Ostrowska, K. (1981). *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych. Analiza kryminologiczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Petersilia, J. (1993). *Measuring the performance of community corrections. In performance measures for the criminal justice system*. Washington: US Department of Justice–Bureau of Justice Statistics.
- Pytką, L. (1991). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne i metodyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej.
- Pytką, L. (2001). Resocjalizacja – anachronizm, utopia czy nowe wyzwanie socjopedagogiczne? [W:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka* (s. 219-231). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sęk, H. (2001). *Wprowadzenie do psychologii klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Sęk, H. (2005). Rola wsparcia społecznego w sytuacji kryzysu. [W:] D. Kubacka-Jasiecka, T. Ostrowski (red.), *Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby* (s. 87-107). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sheridan, C., Radmacher, S. (1998). *Psychologia zdrowia. Wyzwanie dla biomedycznego modelu zdrowia*. Warszawa: Instytut Psychologii Zdrowia–Polskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Stanik, J. (1985). Związki psychologii z prawem. *Przegląd Psychologiczny*, 4, 973-1001.
- Steuden, S., Jaworowska, K. (2004). Egzystencjalny wymiar doświadczania izolacji więziennej przez osoby skazane na karę pozbawienia wolności. [W:] M. Kuć, I. Niewiadomska (red.), *Kara kryminalna. Analiza psychologiczno-prawna* (s. 291-315). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Stępnia, P. (2004). Kryzys resocjalizacji penitencjarnej a praca socjalna. *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 44-45, 23-34.
- Strelau, J., Zawadzki, B., Oniszczenko, W., Sobolewski, A., Pawłowski, P. (2004). Temperament i style radzenia sobie ze stresem jako moderatory zespołu stresu pourazowego w następstwie przeżytej katastrofy. [W:] J. Strelau (red.), *Osobowość a ekstremalny stres* (s. 48-64). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Szałański, J. (1998). Poczucie sensu życia u mężczyzn skazanych osadzonych w zakładach karnych i poddanych probacji. [W:] J. Szałański (red.), *Wina – Kara – Nadzieja*

- ja – Przemiana* (s. 159-162). Łódź–Warszawa–Kalisz: Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej.
- Szczepaniak, P. (2003). *Kara pozbawienia wolności a wychowanie*. Kalisz–Warszawa: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk–Uniwersytet Warszawski.
- Szymanowska, A. (2003). *Więzenie i co dalej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Tonry, M. (2001). Unthought thoughts. The influence of changing sensibilities on penal policies. *Punishment & Society*, 1, 167-181.
- Tyszkiewicz, L. (1992). *Skuteczność środków penalnych stosowanych wobec młodzieży*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Urban, B. (2000). *Zachowania dewiacyjne młodzieży*. Kraków: UJ.
- Vigorita, M. (2001). Prior offense type and the probability of incarceration. The importance of current offense type and sentencing jurisdiction. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 2, 167-193.